

ХАРАКТАРЫСТЫЧНЫЯ АНТРАПАЦЭНТРЫЧНЫЯ МЕТАФАРЫ Ў РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ

Мова як феномен культуры фіксуе і адлюстроўвае сістэму каштоўнасцей, настрой, ацэнкі, якія існуюць у дадзены момант у соцыуме, і каштоўнасці, што з'яўляюцца вечнымі для пэўнай культуры. Аналіз моўных метафар асобнай мова дае багаты матэрыял для разумення гэтай сістэмы каштоўнасцей, уяўленняў пра дабро і зло, тыпы паводзін, характэрныя для народа. Параўнанне моўных метафар у розных мовах дазваляе ўбачыць адрозненні ва ўспрыняцці і ацэнцы свету прадстаўнікамі розных этнасаў. Мы параўналі моўныя метафары, якія называюць чалавека, у рускай і беларускай мовах.

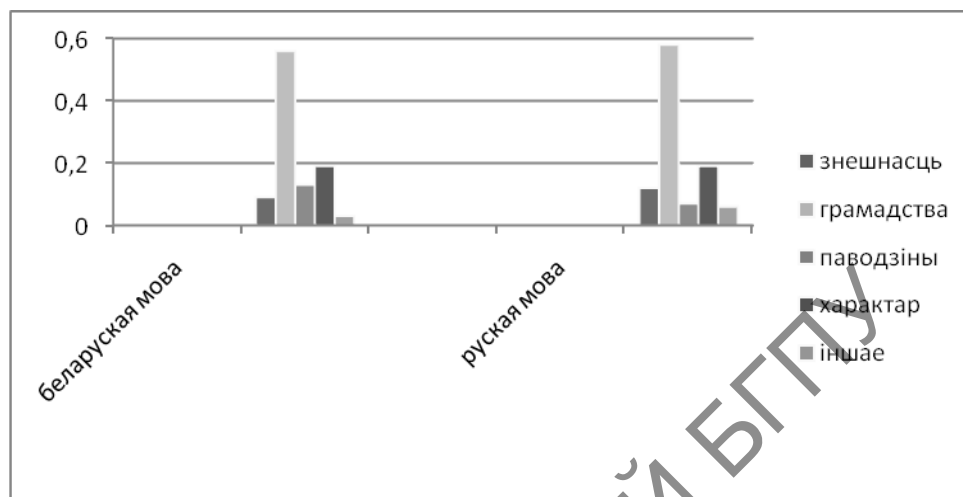
Г. В. Склярэўская адзначае: «Исследуя языковые метафоры, можно сделать важные выводы о многих психологических и социальных явлениях, в частности о том, какие человеческие качества порицаются и какие одобряются, какие явления стоят в центре и какие остаются в стороне...» [2, с. 101]. Як правіла, метафарычныя намінацыі, што апісваюць чалавека, выкарыстоўваюцца для экспрэсіўнай характарыстыкі. Такія метафары Г. В. Склярэўская называе характарыстычнымі антрапацэнтрычнымі. Намі прааналізавана каля 500 антрапацэнтрычных метафар у беларускай мове і каля 750 – у рускай, выбраных з тлумачальных слоўнікаў метадам суцэльнай выбаркі [1, 3]. Мы класіфікавалі метафары па семантычнай прымеце (падыход заснаваны на класіфікацыі, прапанаванай Г. В. Склярэўскай) [2].

Аналіз паказвае, што метафары падобнага тыпу не фіксуюць тое, што з'яўляецца нормай: яны адлюстроўваюць якасці, якія можна разглядаць як адхіленні ад нормы і якія могуць перадаць станоўчыя ці адмоўныя характарыстыкі, прычым большая колькасць намінацый ужываецца з адмоўнай ацэнкай. І ў рускай, і ў беларускай мовах суадносіны адзінак з адмоўнай і станоўчай ацэнкамі складаюць прыблізна 80 % (*заяц* 'безбилетный пассажир, зритель и т.п.', *жанглёр* 'пра таго, хто спрытна, але адвольна абыходзіцца з фактамі, словамі і пад.') і 20 % (*гурман* 'тонкий ценитель искусства', *летанісец* 'пра асобу, у творах якой найбольш поўна адлюстраваны сучасныя ёй падзеі'). Толькі невялікую частку метафар можна аднесці да нейтральных: гэта ў асноўным лексемы, што акрэсліваюць месца

чалавека ў сям’і (*насенне* ‘нашчадкі каго-н.’, *атожылак* ‘нашчадак, патомак’, *стригун* ‘подросток’) або сітуацыйную прымету (*морж* ‘любитель зимнего купания в реке, пруду и т.п.’).

Антрапацэнтрычныя метафары апісваюць усе бакі чалавечай асобы – знешнасць, характар, паводзіны, сацыяльныя якасці. Суадносіны гэтых метафар у дзвюх мовах прыблізна аднолькавая (схема 1).

Схема 1.

Калі разглядаць набор характарыстык, якія лічацца станоўчымі і адмоўнымі для носбітаў рускай і беларускай моў, то ён прыблізна аднолькавы.

Так, пры апісанні знешнасці чалавека станоўчымі з’яўляюцца такія рысы, як прыгажосць і фізічная сіла: *роза* ‘миловидная цветущая девочка, женщина’, *богиня* ‘красивая, величественная женщина’, *пері* ‘женщина пленительной красоты, чарующего обаяния’, *херувим* ‘красивый юноша или ребенок’, *царевич* ‘красивый юноша’, *гигант* ‘очень высокий человек; великан, исполин’, *лялька* ‘пра каго-, што-н вельмі прыгожае, прывабнае па свайму знешняму выглядзе’, *анёлак* ‘пра дзіця, маладую дзяўчыну ці юнака мілага, прыемнага выгляду’, *дуб* ‘пра высокага моцнага чалавека’, *атлет* ‘чалавек моцнага складу і вялікай фізічнай сілы’. Прычым нярэдка знешняя прыгажосць мужчыны звязана з такімі якасцямі характару, як смеласць і адвага: *сокол* ‘юноша, мужчина, отличающиеся красотой, смелостью, удачью’, *арол* ‘пра чалавека мужнай прыгажосці, адважнага, удалага, смелага’.

Набор адмоўных якасцей больш разнастайны:

непрыгожы	<i>малта</i> ‘аб вельмі непрыгожым чалавеку’, <i>пачвара</i> ‘пра надта непрыгожага чалавека’	<i>мартышка</i> ‘некрасивый человек’
маленькі рост	<i>пігмей</i> ‘пра чалавека маленькага росту’	<i>букашка</i> ‘незаметный, маленький человек’, <i>пигалица</i> ‘невзрачный и низкорослый человек’
вельмі высокі	<i>стаўбун</i> ‘пра высокага чалавека’,	<i>дубина</i> ‘высокий, долговязый’

рост	<i>чапяла</i> ‘пра высокага, няўключнага чалавека’	человек’, <i>жердь</i> ‘очень высокий и худой человек’
тоўсты	<i>тумба</i> ‘пра тоўстага чалавека’, <i>кругляк</i> ‘пра тоўстага круглага чалавека’	<i>боров</i> ‘толстый, неповоротливый человек’
худы	<i>здыхляціна</i> ‘пра слабага, худога, хваравітага чалавека’	<i>одёр</i> ‘худой, болезненный человек’
слабы, хваравіты	<i>гніляк</i> ‘пра хваравітага, слабага чалавека’, <i>мошчы</i> ‘пра вельмі худога, знясіленага чалавека’	<i>кляча</i> ‘изнуренный, больной человек’

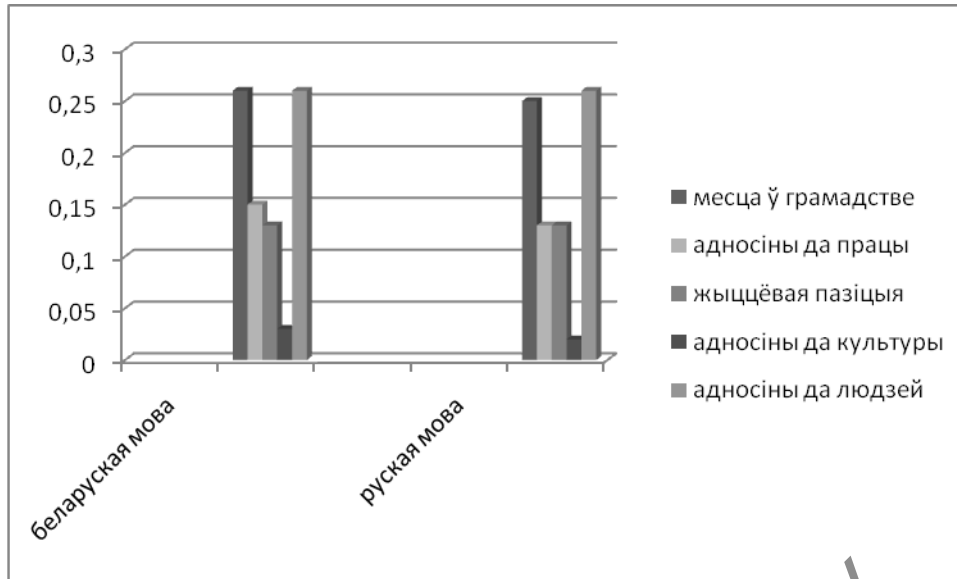
Нярэдка метафары апісваюць адразу некалькі якасцей: так празмерная худзізна звязваецца з хваробай, а вельмі высокі рост – з непаваротлівасцю.

Нягледзячы на аднолькавы набор знешніх якасцей, якімі валодае чалавек, зафіксаваных у рускай і беларускай мовах, сярод метафар гэтага тыпу назіраюцца вельмі цікавыя адрозненні. Так, у рускай мове метафары, якія апісваюць знешнасць, маюць выразнае гендэрнае размежаванне: 20 % метафар апісваюць знешнасць жанчын і 7 % — мужчын (у беларускай мове гэтыя суадносіны складаюць 5 % і 3 % адпаведна). Прычым якасці, якія расцэньваюцца як станоўчыя для мужчын, выступаюць адмоўнымі для жанчын: калі для мужчыны такія якасці, як высокі рост і фізічная сіла, маркіруюцца як станоўчыя (*гренадер, богатырь*), то для жанчыны яны непрымальныя (*слониха, корова, кобыла*). Толькі ў рускай мове непрыгожая знешнасць жанчыны звязваецца з адмоўнымі якасцямі характару: *карга* ‘сварливая, злая или безобразная старуха’, *ведьма* ‘злая, сварливая или безобразная женщина’.

У слоўнікавых тлумачэннях метафар беларускай мовы найбольш частотным з’яўляецца прыметнік *нязграбны* (*зграбны* ‘прапарцыянальна і прыгожа складзены’): *карова* ‘пра тоўстага, нязграбнага чалавека (звычайна пра жанчыну)’, *мяшок* ‘аб непаваротлівым, нязграбным або някемлівым чалавеку’, *няхцер* ‘пра нязграбнага, непаваротлівага чалавека’. У дэфініцыях метафар у рускай мове часцей за ўсё сустракаюцца назоўнікі *осанка* і *стать*: *нава* ‘женщина с горделивой, величавой осанкой и плавной походкой’, *королева* ‘статная, красивая женщина’. Можна меркаваць, што для беларусаў знешняя прыгажосць заключаецца ў гармоніі, суаднесенасці ўсяго аблічча чалавека, для рускіх – у велічнай і гордай постаці.

Метафары, якія апісваюць сацыяльныя якасці чалавека, у рускай і беларускай мовах фіксуюць аднолькавы набор характарыстык: месца ў грамадстве, адносіны да працы, жыццёвая пазіцыя, адносіны да культуры, адносіны да людзей. Колькасныя суадносіны такіх метафар таксама прыблізна аднолькавыя (схема 2).

Схема 2.

Метафары гэтай групы самыя шматлікія як у рускай, так і ў беларускай мовах, што дазваляе гаварыць пра вялікую значнасць сацыяльных якасцей для этнасу.

Станоўчымі якасцямі для носьбітаў рускай і беларускай моў з’яўляюцца наступныя:

адыгрывае важную ролю ў жыцці грамадства	зубр ‘пра буйнога спецыяліста, уплывовую асобу ў якой-н. галіне дзейнасці’, кіт ‘пра чалавека, які мае выключна важнае значэнне ў якой-н. галіне, сферы дзейнасці’	глыба ‘выдаючыся чалавек, выдзяляючыся сваімі здольнасцямі, достоинствамі’, столп ‘выдаючыся дзеяць, яўляючыся надзейнай апарой чэго-л.’
арганізатар, чалавек, які вядзе наперад	светач ‘пра таго, хто нясе з сабою ісціну, асвету, свабоду і пад.’, душа ‘натхніцель, арганізатар чаго-н.’, сцяганосец ‘барацьбіт, змагар за ўсё перадавое’	маяк ‘кто-л. или что-л., указывающие путь к чему-л., яўляючыся сімвалам чэго-л. перадавога, прадэсывівага’, боец ‘тот, кто борется за что-л., отстаивает что-л., выступает против кого-л., чэго-л.’
умелы, вопытны	карыфей ‘выдатны дзеяч на якім-н. полі дзейнасці’, майстрыха ‘умелая, спрытная да чаго-н. жанчына’	артыст ‘тот, кто, обладая высоким мастерством в каком-л. деле, виртуозно выполняет свою работу’, кудесник ‘тот, кто способен изумлять, восхищать своим высоким мастерством, своим искусством’
каго любяць	сонца ‘пра таго, хто з’яўляецца прадметам пакланення, захаплення’, чарадзей , чараўнік ‘той, хто зачароўвае, захапляе, чаруе чым-н.’	кумир ‘тот, кто служит предметом восхищения, поклонения’, божество ‘кто-л. как предмет восхищения, поклонения’
лепшыя людзі	сок ‘пра лепшых прадстаўнікоў грамадства’	эліта ‘лучшие представители какой-л. части общества’

Цікава адзначыць, што ў беларускай мове практычна адсутнічаюць метафары, якія станоўча ацэньваюць такую якасць, як наяўнасць улады, прадстаўленую ў рускай мове лексемамі **бог, владыка, матрона** (параўн. **бог** ‘выдатны спецыяліст у якой-н. справе’, **бог** ‘человек могущественный, обладающий властью над другими людьми’).

Адмоўнымі якасцямі з’яўляюцца:

незаслужана высокае месца ў грамадстве	шышка ‘пра якую-н. важную асобу саноўнік пра работніка, які зазнаўся на высокай пасадзе’	выскачка ‘тот, кто достиг высокого общественного положения, занял какую-л. должность путем протекции, происков и т.п.’
нізкае месца ў грамадстве	тля ‘пра нікчэмнага чалавека’	червь ‘жалкий, ничтожный человек; ничтожество’
нятворчыя адносіны да працы	штампоўшчык ‘пра чалавека, які робіць што-н. па гатовых збітых узорах’	автомат ‘тот, кто поступает не думая, делает что-л. механически, машинально’
нявопытнасць	птушаня ‘пра маладога нявопытнага чалавека’	сосун ‘молодой, неопытный, неумелый человек’
адсутнасць устойлівых поглядаў	марьянетка ‘чалавек, урад, які слепа дзейнічае па ўказцы, па волі іншых’	попугай ‘человек, который, не имея собственного мнения, повторяет чужие слова’
нявыхаванасць	свіння ‘нявыхаваны, грубы, некультурны чалавек’, лапаць ‘пра адсталага, некультурнага чалавека’	медведь ‘малокультурный, невоспитанный, грубый человек’
жорсткія адносіны да людзей	драпежнік ‘пра чужаземных захопнікаў, жорсткіх эксплуатагараў і пад.’, крывасмок ‘пра чалавека, які жорстка прыгнятае, эксплуатае каго-н.’	паук ‘жестокий человек, эксплуатирующий чужой труд, вымогающий у другого последнее достояние’
крыўлянне	клоўн ‘пра чалавека, які ў кампаніі разыгрывае ролю камедыянта’, паяц ‘чалавек, які крыўляецца, вядзе сябе як клоўн’	актёр ‘тот, кто, притворяясь, рисуясь, старается казаться не таким, каков в действительности’, гаер ‘тот, кто паясничает, кривляется’
нежаданне працаваць	байбак ‘пра непаваротлівага, гультаяватага чалавека; абібок, гультай’	трутень ‘бездельник, ленивый, беспечный человек, живущий на чужой счет’, паразит ‘тот, кто живет за счет чужого труда’
падхалімства, угодлівасць	халуї ‘занадта паслужлівы, угодлівы чалавек; падхалім’	лизун ‘льстец, подхалим’, рептилии ‘те, кто отличаются угодливостью перед имеющими власть, пресмыкаются перед ними’

Сярод якасцей характару станоўчымі з’яўляюцца смеласць і храбрасць, прадстаўленыя ў абедзвюх мовах найбольшай колькасцю метафар: **леў, арол, сокол**. Да адмоўных якасцей характару можна аднесці: бязволле (**слизняк, тюфяк, кисель, рыба, цяля, слімак, ануча**), злосць, сварлівасць (**барбос,**

ехидна, карга, редька, баба-яга, скарпіён, піла, язва). Трэба адзначыць, што метафары, якія маркіруюць злосць, сварліваць, у абедзвюх мовах апісваюць якасці, уласцівыя жанчыне.

Самай частотнай характарыстыкай чалавечага характару з'яўляецца адсутнасць розуму. Метафары гэтай група пераважаюць і ў рускай, і ў беларускай мовах: *баран, гусак, осел, балда, дубина, долбня, дуб, абух, балван, пень*. Адсутнасць розуму нярэдка звязваецца з іншымі якасцямі – фанабэрыстасць (*гусак* ‘глупый, высокомерный человек’), ганарыстасць (*индюк* ‘глупый, заносчивый, надменный человек’) або ўпартасць (*асёл* ‘пра дурнога, тупога, упартага чалавека’). Трэба адзначыць і адрозненні ў характарыстыках, зафіксаваных у рускай і беларускай мовах. У дэфініцыях, прыведзеных у слоўніку беларускай мовы, найбольш частотным з'яўляецца слова *някемлівы* (*кемлівы* ‘які хутка і лёгка разумее, здагадлівы’): *галава* ‘пра незнагадлівага, някемлівага чалавека’, *калун* ‘пра някемлівага, дурнаватага чалавека’, *таўкач* ‘пра някемлівага чалавека’, *авечка* ‘пра някемлівага дурнаватага чалавека’. У семантычнай характарыстыцы падобных метафар рускай мовы часцей сустракаюцца прыметнікі *тупой* ‘умственна ограниченный, неспособный, несообразительный (о человеке)’ і *глупый* ‘тот, кто умственна ограничен, недогадлив, несообразителен, бестолков’: *ослёнок* ‘тупой и упрямый человек (обычно молодой)’, *дубина* ‘бестолковый, глупый человек’, *дуб* ‘тупой, несообразительный человек’, *бревно* ‘тупой, глупый или нечуткий человек’. Можна зрабіць выснову, што для беларусаў больш важным з'яўляецца ўменне арыентавацца ў сітуацыі, а для рускіх – розум як пастаянная якасць чалавека. Прычым у беларускай мове адсутнасць хуткага розуму звязваецца з цялеснай непаваротлівасцю, што прадстаўлена ў метафары *мяшок*.

Што датычыцца паводзінаў чалавека, то тут носьбіты рускай і беларускай моў практычна адзінадушныя. У абедзвюх мовах намінацыі станоўчых якасцей прадстаўлены адзінкавымі метафарами: *стрекоза* ‘непоседа, егоза (обычно о живом, подвижном ребенке)’, *чарцяня* ‘пра гарэзлівае, свавольнае дзіця’, *казак* ‘пра спрытнага, маладога мужчыну’. Адмоўнымі рысамі паводзін з'яўляюцца балбатлівасць (*сорока, звонарь, пустабрэх, трапало*), спешчанасць (*цыпа, мимоза*), прытворства (*петрушка, святоша, балаганичык, камедыянт*), задзірлівасць (*певень, перац*), нелюдзімасць (*монах, аскет*).

Такім чынам, практычна ўсім антрапацэнтрычным метафарам рускай і беларускай моў уласціва ацэнчанасць. Як правіла, гэтыя метафары вызначаюць якасці, якія не з'яўляюцца нормай у пэўным грамадстве. У асноўным набор якасцей, якія носьбіты рускай і беларускай мовы ацэньваюць як станоўчыя ці адмоўныя, супадае, аднак адрозненні дазваляюць гаварыць пра розныя адносіны рускіх і беларусаў да чалавека.

Літаратура

1. Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка : В 3 т. / Т.Ф.Ефремова. – М. : АСТ, Астрель, Харвест, 2006. – Т. 1-3.
2. Скляревская, Г.О. Метафора в системе языка / Г.О.Скляревская. – СПб : Наука, 1993. – 151 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Пад аг. рэд. К.К.Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977-1984. Т. 1-5.